

Національно-культурна ідентичність жителя «контактної зони» (за матеріалами анкетування студентів-першокурсників м. Харкова)

**Гелінада Грінченко, Володимир Кравченко,
Олексій Мусієздов, Олена Титар**

Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник.

Випуск 8. – Харків; Київ: Критика, 2006. – С. 161-184.

При використанні матеріалів статті обов'язковим є посилання на її автора з повним бібліографічним описом видання, у якому опубліковано статтю. Дана електронна копія статті може бути скопійована, роздрукована і передана будь-якій особі без обмежень права користування за обов'язкової наявності першої (даної) сторінки з повним бібліографічним описом статті. При повторному розміщенні статті у мережі Інтернет обов'язковим є посилання на сайт Східного інституту українознавства імені Ковальських.

Адреса редакції:

Східний інститут українознавства імені Ковальських («Схід/Захід»), ауд. 4–87,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
пл. Свободи, 6,
Харків, 61077,
Україна.

E-mail: siu.kharkiv@gmail.com

Тел.: +38 057 705 26 30;
+38 096 1555 136

Веб-сайт: <http://keui.univer.kharkov.ua>

*Гелінада Грінченко, Володимир Кравченко,
Олексій Мусієздов, Олена Титар (Харків)*

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЖИТЕЛЯ «КОНТАКТНОЇ ЗОНИ»

(за матеріалами анкетування
студентів-першокурсників Харкова)

У цій статті йтиметься про окремі попередні результати соціологічного опитування студентів-першокурсників міста Харкова, яке здійснювалося в рамках загальнішого проекту дослідження національно-культурної ідентичності жителів прикордонного регіону Слобожанщини¹. Мета проекту була з'ясувати, як нова ідентичність, що виникає в процесі українського національного й державного будівництва, поєднується з деякими особливостями місцевої, локальної ідентичності, зумовленими передусім прикордонним розташуванням регіону, а також як на неї впливають нові, транснаціональні форми ідентичності.

Завдання цієї статті набагато скромніше. Насамперед планувалося ввести до наукового обігу дані, які можуть бути корисними для дослідників, котрі вивчають проблеми пострадянської трансформації на території Східної України, зокрема Харківщини². Наше розуміння прикордонного регіону передбачає не лише політико-юридичний складник, який формально організовує й упорядковує територію та ставлення однієї території до іншої³. Формулюючи цілі, завдання і гіпотези нашого дослідження, ми спиралися на трактування феномену Прикордоння як зони контактів, простору, де «одне пов'язане з іншим і кожне є тим, чим воно є, тільки у зв'язку з іншим» (Б. Вальденфельс). У такий спосіб прикордонний регіон виступає як зона контактів, що визначає особливу прикордонну ідентичність.

Ідентичність у даному разі трактується як передумова і результат ідентифікації – процесу, коли суб'єкт ототожнює себе з іншим суб'єктом, групою, зразком. Ідентифікація розглядається переважно як механізм соціалізації, як спосіб приймати соціальні ролі під час входження до групи (З. Фрейд, Л. Бандура, Т. Парсонс), як засіб інтерналізації об'єктивної

реальності (П. Бергер, Т. Лукман), як механізм вбудовування «Я-концепції» в соціальне оточення тощо. Вона проявляється і в усвідомленні групової приналежності, й у формуванні соціальних настанов (Ч. Кулі, Дж. Г. Мід), у яких припускається, що людина входить до суспільства, ототожнюючи себе з тими чи тими суб'єктами, групами й ін., які для неї значущі і тому є зразками поведінки. Ідентичність можна інтерпретувати у двох вимірах: як щось, до чого індивіди або свідомо себе зараховують, або усвідомлюють свою приналежність до нього, розуміючи цю приналежність як даність; або ж як результат зарахування себе до групи, -часто-густо неусвідомлюваний, але такий, що завжди позначається на поведінці індивідів, тому групи, які можна виділити відповідно до схожих елементів у поведінці індивіда, часто є неявними і невербалізованими.

Говорячи про особливу прикордонну ідентичність, ми мали на увазі як першу (усвідомлення унікальності тих, хто живе в прикордонному регіоні), так і другу з описаних вище інтерпретацій (унікальність фактична, але, можливо, не усвідомлена і не виражена), припускаючи при цьому, що прикордонна ідентичність пов'язана передусім із громадянською (зарахування себе до громадян певної держави) і ще більше з етнічною (зарахування себе до представників певної етнічної групи) ідентичністю.

Для підтвердження (або спростування) усіх цих припущень у травні 2004 року ми провели анкетування студентів харківських вищих навчальних закладів, які закінчували перший курс навчання, всього 752 осіб. Опитування відбувалося в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна (205 осіб), Харківському університеті радіоелектроніки (268 осіб), Харківському національному педагогічному університеті (117 осіб), Харківському державному університеті економіки і механізації сільського господарства (102 осіб) та Харківському державному інженерно-економічному університеті (60 осіб). Отже, у вибірковій сукупності представлені студенти і гуманітарних, і технічних спеціальностей; обсяг вибірки достатній для нашого дослідження, враховуючи, що загальна кількість першкурсників у харківських ВНЗ складає приблизно 14 000 осіб.

Ми обрали студентів, бо вони репрезентують покоління, яке проходило первинну соціалізацію в нових соціальних умовах, що швидко змінювалися, і їхнє сприйняття соціального й культурно-історичного простору буде якоюсь мірою адекватніше цим умовам. Аналіз отриманих даних складався з кількісних (аналіз одномірних розподілів, таблиць сполучень тощо) і якісних методів.

В анкеті було кілька блоків питань, перший із яких, названий умовно «нація/територія/держава», мав на меті з'ясувати, по-перше, місце і взаємини етнонаціональної та громадянської ідентичності у так званій «ідентифікаційній матриці» респондентів. Для цього було запропоновано питання «Ким Ви себе відчуваєте в першу чергу?»⁴, яке дозволяє, крім іншого, зробити висновок про ступінь вираження й актуальності етнічного і громадянського «Я» у структурі особистісних самовизначень. Далі планувалося визначити взаємозв'язок етно-національної, територіальної і наднаціональної ідентичностей, де територіальна передбачала самоідентифікацію респондента як жителя Харкова, Харківщини або Слобожанщини, а наднаціональна – самоідентифікацію як європейця; взаємобумовленість самосвідомості й етнонаціональної ідентичності, а також розуміння студентами національності й національної приналежності та ін. Другий блок містив низку питань, покликаних з'ясувати роль сім'ї у формуванні етно-національної ідентичності. Третій блок зосереджувався на проблемі мовного вибору й мовної ідентичності, четвертий – на історії, мистецтві, літературі і традиціях.

Особливістю анкети була велика кількість відкритих питань з метою отримати неструктуровану інформацію, яка могла адекватніше відображати думки респондентів, аніж заданий, а насправді нав'язаний нами набір категорій. Передусім це стосується завдання виявити і описати етноконсолідуючі ознаки (відповідь на питання «Наведіть, будь ласка, приклади ситуацій, у яких Ви відчуваєте себе українцем/росіянином/представником іншої національності») та ознаки, які характеризують респондентів як громадян (відповідь на питання «Наведіть, будь ласка, приклади ситуацій, у яких Ви відчуваєте себе громадянином України») тощо⁵.

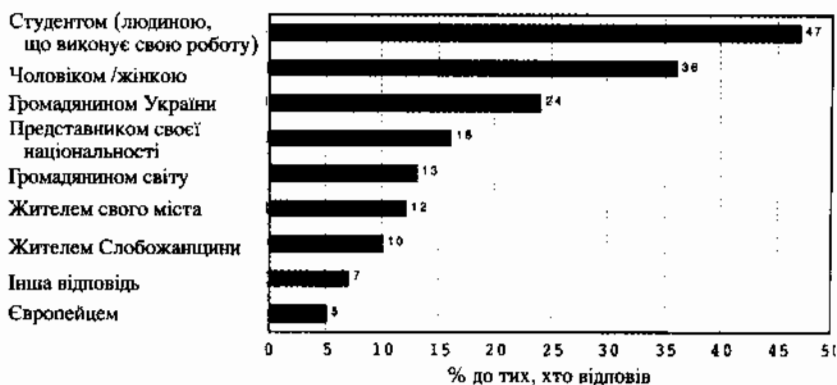
Крім того, такий підхід дозволив нам визначити ситуації, які формують емоційний компонент ідентифікації – переживання факту своєї приналежності до групи у формі різноманітних почуттів (у нашому випадку почуття гордості або ніяковості від того, що респондент є представником свого народу); а також виявити основні національні, культурні, географічні й політичні символи, які характеризують, на думку респондентів, Україну і Росію, Європу та європейський спосіб життя.

Закриті питання

Переходячи до безпосередніх результатів дослідження, підкреслимо ще раз, що вони мають попередній характер і сформульовані радше як гіпотези для наступних досліджень. Побутує думка, що на значущість і високий рівень особистісних самовизначень впливають «перехідність» і «кризовість» суспільства, етнічні конфлікти і міграції або цілеспрямований ідеологічний вплив у вигляді своєрідної «національної агітації». В часи соціальної усталеності і стабільності національне, етнічне «Я» ніби завмирає, поступаючись винятково соціальним характеристикам⁶.

За результатами нашого опитування, національна самоідентифікація посідає лише четверте місце в структурі особистісних самовизначень. Наприклад, 47% респондентів відповіли, що передусім відчувають себе студентами, 36% – представниками статі, 24% – громадянами України і лише 16% – представниками певної національності (мал. 1).

Ким Ви себе відчуваєте в першу чергу?

Малюнок 1

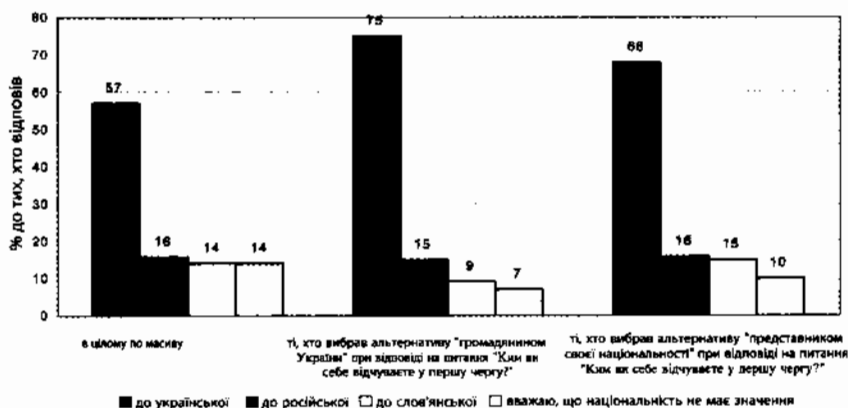
Схоже, що на низький ступінь актуальності етнонаціонального «Я» порівняно з первинними, базовими групами ідентифікації не в останню чергу впливає чинник Прикордоння. На користь цього припущення свідчить також дослідження взаємозв'язків етнонаціональної, територіальної і наднаціональної ідентичності. З одного боку, до етнічних спільнот (українці, росіяни, інші) порівняно з територіальними (Харків, Харківщина, Слобожанщина) зарахували себе 73% опитаних (українці – майже 57%, росіяни – 16%, інші – менше 1%), що свідчить про укорінення етнічної ідентифікації

у свідомості респондентів. З іншого боку, привертає увагу висока частота відповідей «національність не має значення» – 14%, і ця позиція посідає третє місце після «українців» та «росіян». Четверте місце – 11% тих, хто зарахував себе до «слов'ян». Це також підтверджує наші припущення про популярність у просторі українсько-російського прикордоння такої узагальноної, квазіетнічної категорії.

Визначивши ступінь актуальності національної і громадянської ідентичності для чотирьох виділених базових груп (за результатами етнічних самовизначень, «українців» у нас 428 осіб, «росіян» – 123 особи, тих, хто «вважає, що національність людини не має значення», – 107 осіб і «слов'ян» – 84 особи), можна підсумувати.

1. Для групи «українців» етнічна й громадянська ідентичності важливіші: якщо загалом «українців» 57%, то серед тих, для кого важлива громадянська ідентичність, їх 75%, а серед тих, для кого важлива етнічна ідентичність, – 68% (мал. 2).

До якої національності Ви себе відносите?

Малюнок 2

2. Для «росіян» та «слов'ян» ці цифри приблизно такі самі, як і загалом по масиву.

3. Водночас для тих, для кого національність не має значення, менше важить і громадянська ідентичність: 11% проти 24% по всьому масиву.

Розглядаючи взаємозв'язки етнонаціональної, територіальної і наднаціональної ідентичностей, ми залучили до аналізу додаткову ознаку, яка характеризує самосвідомість респондентів (відповідь на питання «Як би

Ви могли визначити в цілому свою самосвідомість?»). Унаслідок ми припускаємо існування кількох типів самовизначень (самоідентифікацій), характерних для опитаних студентів-першокурсників Харкова.

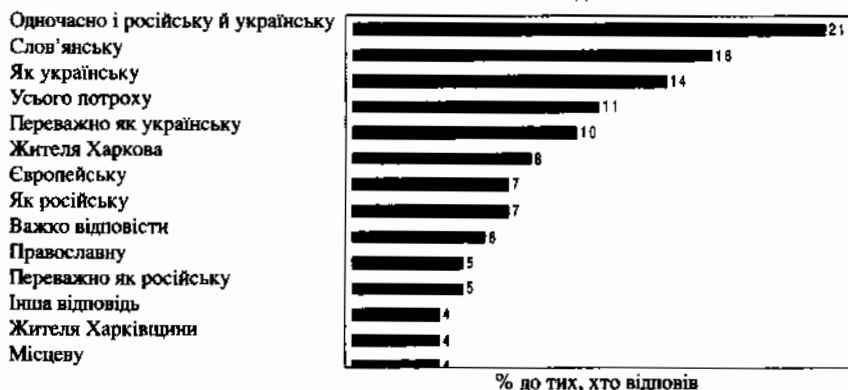
Перший тип ми умовно назвали «типовий українець»: респонденти визначають себе як українців, для них важлива етнічна й громадянська ідентичності і для них характерна «українська» та «переважно українська» самосвідомість.

Другий тип названо «типовий харків'янин»: респонденти визначають себе як «харків'ян», радше як «слов'ян», ніж як «українців» чи «росіян», для них найважливіше бути жителем Харкова і Харківщини, самосвідомість у них «водночас українська й російська», «слов'янська» та «харківська». Цікаво, що «європейськість» абсолютно не характерна для цього типу, її не обрав жоден із респондентів.

Як бачимо, характеристики описаних типів близькі між собою (хоча чітких кореляційних зв'язків між ними не виявлено), тож можна припустити, що ці типи виступають як латентні змінні, що визначають прояви зафіксованих характеристик. Інакше кажучи, ці два типи ідентичностей («типовий українець» і «типовий харків'янин») базові, первинні, а запропоновані нами у вигляді варіантів відповіді – вторинні. І людина, роблячи вибір із запропонованих варіантів самовизначення, керується насамперед ними. Перевірити це припущення – завдання інших досліджень (із використанням, скажімо, методів факторного, кластерного, регресійного та інших видів аналізу).

Із числа запропонованих нами варіантів опису самосвідомості перше місце належить відповіді «водночас і російська, і українська» – 21%. Цікаво відзначити, що серед респондентів, які відповіли саме так, 62% «українців», 21% «росіян» і 17% тих, для кого національність не має значення, тоді як загалом по масиву їх відповідно 57%, 16% і 14%. Друге місце посідає слов'янська самосвідомість (16%), це ще раз підтверджує нашу гіпотезу про значення «слов'янської» ідентичності для прикордонного регіону (мал. 3.).

Як би Ви могли визначити свою свідомість?

Малюнок 3

Щоб з'ясувати, що для наших респондентів означає національність і національна приналежність, ми ввели до анкети два запитання: «Що, на Вашу думку, означає бути представником тієї чи іншої національності?» та «Яка з наведених нижче точок зору Вам найближча?», де запропоновані відповіді охоплювали як «сакральне», «етноісторичне», «патріотичне», так і прагматично-конструктивне vs. деструктивне розуміння національності (наприклад, національність – це те, що об'єднує людей, дозволяє досягнути спільних цілей, або національність – це те, що роз'єднує людей, протиставляє їх одне одному). На підставі аналізу таблиць співвідносності ознак, які описують розуміння національної приналежності, можна припустити два домінуючі типи такого розуміння у респондентів.

«Примордіальний» тип: для нього характерне розуміння національності як даної від природи або від Бога, походження – бути сином/донькою батьків, відчуття себе частиною свого народу, необхідність дотримуватися традицій і засіб трансляції пам'яті про предків; периферійна ознака цього типу – необхідність відчувати гордість у зв'язку зі своєю національною приналежністю. Національність при цьому трактується як певна об'єднувальна основа.

«Історико-патріотичний» тип концентрується навколо думки про те, що бути представником своєї національності означає передусім знати і пам'ятати історію свого народу й пишатися власною національною приналежністю, сюди також додається розуміння національності як чогось, що пов'язане з пам'яттю про предків і що об'єднує людей.

Ці два типи розуміння національної приналежності найпоширеніші, і вони багато в чому накладаються. Третій же, найменш поширений тип – це

так званий «розрізнявальний» тип, для якого характерна думка про те, що бути представником національності означає відчувати відмінність від інших, національність – це те, що роз'єднує людей, а саме поняття національності застаріло. Загалом розуміння респондентами національності подане в табл. 1 і 2⁷.

Таблиця 1

Що, на Вашу думку, означає бути представником тієї чи іншої національності?

№ п/п	Судження	% до тих, хто відповів
1	Відчувати себе частиною свого народу	47
2	Дотримуватися традицій і звичаїв свого народу	38
3	Відчувати гордість за свій народ	38
4	Знати і пам'ятати історію свого народу	33
5	Бути сином/дочкою батьків тієї ж національності (або одного з батьків)	29
6	Відчувати свою відмінність від людей інших національностей	11
7	Сприйматися іншими як представник саме Вашої національності	9

Таблиця 2

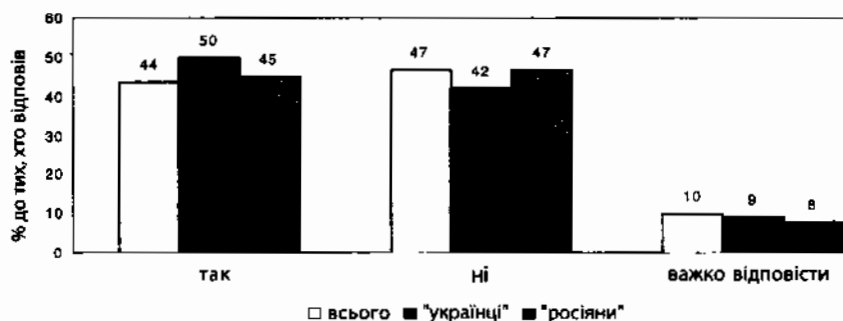
Яка з наведених точок зору найбільш близька Вам?

№ п/п	Судження	% до тих, хто відповів
1	Кожна людина повинна пишатися своєю національністю	31
2	Національність – це те, що об'єднує людей, дозволяє добиватися спільних цілей	22
3	Завдяки національній приналежності в людини зберігається пам'ять про предків	20
4	Людина має право сама вибирати свою національність	16
5	Національність дана людині від природи чи від Бога, і змінювати її не можна	14
6	Сьогодні поняття національності значною мірою застаріло	14
7	Національність – це те, що роз'єднує людей, протиставляє їх одне одному	11

Вплив чинника Прикордоння найбільше, на нашу думку, проявився у мовному виборі жителів цього регіону. Проаналізувавши результати відповідей на блок питань, присвячених проблемам використання мови і ставлення до неї, можна говорити про відсутність гіпертрофованого мовного символізму і «прикордонний» характер мовної ідентичності опитаних студентів-першокурсників.

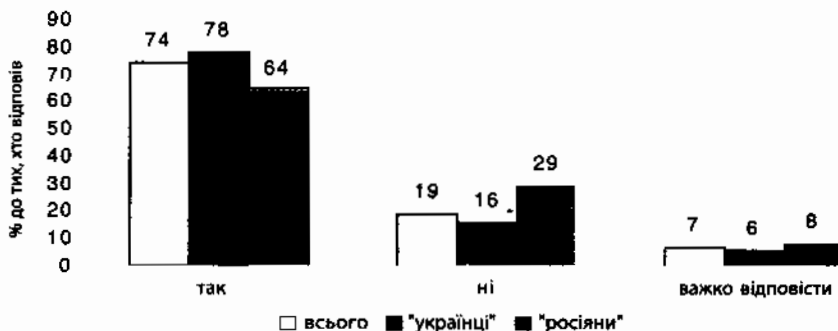
Скажімо, на запитання «Чи вважаєте Ви мову основним фактором приналежності до тієї чи іншої національності?» 44% опитаних відповіли «так», 47% відповіли «ні», 10% вагалися у виборі відповіді, при цьому серед українців співвідношення відповіді «так» до відповіді «ні» – 50% на 42%, а серед росіян відповідно 45% на 47%. Однак, відповідаючи на наступне запитання «Чи можна, на Вашу думку, відчувати себе українцем (росіянином), але постійно розмовляти іншою мовою?» відповіли «так» 74% опитаних студентів, а «ні» – 19%. При цьому серед українців співвідношення відповіді «так» до відповіді «ні» – 78% на 16% (що відповідає співвідношенню по всьому масиву), а серед росіян – 64% на 29% (див. мал. 4, 5).

Чи вважаєте мову основним фактором приналежності до тієї чи іншої національності?

Малюнок 4

Чи можливо, на вашу думку, відчутти себе українцем (росіянином), але постійно розмовляти іншою мовою?

Малюнок 5

Знають українську мову і добре розмовляють українською мовою більше половини опитаних (два інші варіанти відповіді були «практично не знаю» і «знаю, але не дуже добре», якщо йшлося про знання мови, та «розмовляю погано» і «розмовляю, але не дуже добре», коли питалося про ступінь володіння українською мовою). Проте, відповідаючи на питання «Якою мовою Вам зручніше висловлювати свої почуття – страх, захоплення, незадоволення, радість та ін.?», 73% опитаних обрали відповідь «російською», 28% – «українською». При цьому серед тих, хто ідентифікував себе як етнічних українців, відповідь «російською» обрали 69%, а серед тих, хто ідентифікував себе як етнічних росіян, відповідь «українською» обрали 8% (див. мал. 6).

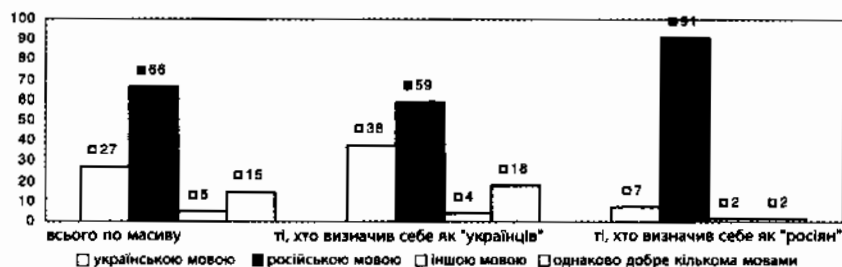
Якою мовою Ви хотіли в розмовляти зі своїми дітьми?

Малюнок 6

Подібний розподіл зберігається і при відповіді на запитання «Якою мовою Ви говорите (будете говорити) зі своїми дітьми?». «Російською» відповіли 66% опитаних, «українською» – 27%. Серед етнічних українців (за самовизначенням) першу відповідь обрали 59%, другу відповідь – 38%. Серед росіян відповідь «російською» обрали 91%, «українською» – 7% (див. мал. 7).

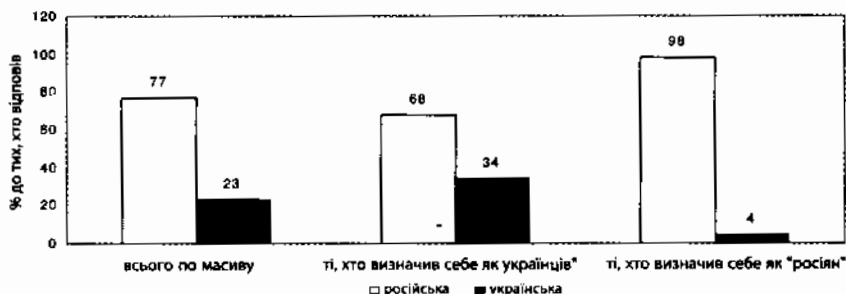
**Якою мовою вам зручніше висловлювати свої почуття –
страх, захоплення, невдоволення, радість і т. д.?**

Малюнок 7

Слід зазначити, що в анкеті для двох вищезгаданих запитань було запропоновано також варіант відповіді «однаково добре кількома мовами». Як другу одночасну відповідь його обрали 9% опитаних, відповідаючи на питання «Якою мовою Вам зручніше висловлювати свої почуття – страх, захоплення, незадоволення, радість та ін.?», і 15% опитаних, відповідаючи на запитання «Якою мовою Ви говорите (будете говорити) зі своїми дітьми?». На останнє запитання цього блоку – «Мова Вашого дитинства» – 77% респондентів відповіли «російська», а 23% – «українська». При цьому 34% етнічних (за самовизначенням) українців у дитинстві розмовляли російською мовою, а 4% відповідно етнічних росіян у дитинстві розмовляли іншою, тобто українською мовою (див. мал. 8).

Мова Вашого дитинства

Малюнок 8

«Напівзакриті» питання

Вище наведено аналіз так званих «закритих» питань. Від «напівзакритих» питань вони відрізняються тим, що дослідник обмежує континуум можливих відповідей або повністю (власне «закриті» питання), або ж частково (існує можливість указати свій варіант відповіді – «напівзакриті» питання).

У нашому випадку, як і зазвичай, відповіді на «напівзакриті» питання (варіант «інше») демонструють неактуальність для респондентів запропонованих альтернатив. Наприклад, на запитання «Ким Ви відчуваєте себе в першу чергу?» було отримано 50 «відкритих» відповідей, у яких респонденти підкреслювали приналежність до «роду людського» (16 відповідей), власну унікальність – індивід, сам по собі, особистість, дитина своїх батьків тощо (20 відповідей). Так само на запитання «До якої національності Ви себе відносите?», крім зазначення національностей, що їх не було серед запропонованих (13 відповідей), траплялися відповіді, в яких наголошувалася неактуальність національно-диференційованого бачення соціального світу, – «народжений в СРСР», «у душі немає національності», «головне, щоб людина була людиною» (11 відповідей). Далі переходимо до аналізу «відкритих» питань, у яких перелік варіантів відповідей не пропонувався.

«Відкриті» питання

Уже сказано, що одним із головних завдань, при дослідженні якого ми віддали перевагу «відкритим» питанням, було визначення етноконсоліду-

чих ознак і тих, за рахунок яких опитувані відносять себе до спільки громадян. Наприклад, серед відповідей на запитання «Які обставини дали Вам змогу відчутти свою національну приналежність?» лідирує виховання/навчання взагалі (196 відповідей): у школі або вузі (56), вивчення української або російської мови та/або літератури (62), історії (17), українізація загалом, зокрема й національне телебачення (4) – разом 129 відповідей, серед них і «в родині» (традиції, предки, інстинкт, культурні символи, національні пісні, танці, музика) – 67 відповідей.

Часто також фігурують державно-політичні ситуації – символи отримання паспорта (55), незалежність України (17), вибори (3), гімн (4), політична ситуація (3) – разом 82 відповіді; факт народження або життя в Україні (53 відповіді); комунікація – внутрішньокультурна (14) і міжкультурна (38) – всього 52 відповіді; успіхи в міжнародних змаганнях, конкурсах (20 відповідей). Трапляються й абстрактні відповіді: «під час дорослішання» (16) або «ніякі» (20 відповідей).

Серед ситуацій, у яких опитані відчують себе представниками своєї національності, найчастіше зазначено такі: комунікація – мовна (50), внутрішньокультурна (29), міжнародна (75), серед них поїздки за кордон/перетинання кордону (43) – разом 154 відповіді; перемоги представників України в змаганнях, конкурсах (зокрема і власні), а також Україна як суб'єкт подій світового рівня – 66 відповідей; національні традиції, свята, музика, кухня тощо – 54 відповіді; освіта/навчання у школі, вищій школі тощо (зокрема уроки історії, мови й літератури) – 27 відповідей; місце народження, життя в Україні, патріотизм узагалі – 19 відповідей; ЗМІ та кіно – 11 відповідей.

Важливо, що національна приналежність досить часто актуалізується лише прямим запитанням (коли запитують, до якої національності Ви себе зараховуєте). 57 опитаних указали, що завжди відчують свою національну приналежність, а 30 – «ні в яких ситуаціях не відчують».

Серед ситуацій, у яких респонденти відчують себе громадянами України, найчастіше згадано ті, які пов'язані з правами і обов'язками громадян, взаємозв'язками з державними установами, осмисленням політичних і соціально-економічних проблем (серед них виконання гімну та отримання інформації зі ЗМІ). Тут лідирують одержання паспорта (38 відповідей); поїздки за кордон (38); права і обов'язки, державні установи (32); офіційні документи (23); політичні та соціально-економічні проблеми (13); виконання гімну (14); новини, ЗМІ, кіно (11 відповідей).

Близькі до них відповіді, які також набрали суттєву кількість голосів: доля і досягнення України та її громадян (53 відповіді), народження і життя в Україні (34). Серед інших відповідей трапляються: національні традиції, пісні, музика, кухня (23 відповіді); проблема мови (15); комунікація, зокрема подорожі країною (13); освіта, зокрема вивчення історії України (9 відповідей).

Завжди відчувають себе громадянами України 39 опитаних, у жодній ситуації себе такими не відчувають 10 опитаних.

Отже, як бачимо, контекст існування національної унікальності – це внутрішньо-/міжкультурна комунікація, актуалізація традицій тощо, а громадянської – взаємодія з державою та її інституціями. Схожість цих ідентичностей проявляється, коли йдеться про досягнення, перемоги, можливість пишатися своїм народом або країною.

Щодо переваг, можливостей вибору національної приналежності («Якби можна було обирати національність, то якій національності Ви віддали б перевагу?»), то 20 осіб зазначили, що національність неважлива, а серед конкретних відповідей лідирують такі: французькій (18), американській (14), англійській (13), російській (13), італійській (7), німецькій (5), європейській (3), японській (3), українській (3). Трапляється також відповідь «національність своя, але країна інша» (2).

Як відомо, на формування національної самосвідомості першорядний вплив має виховання. Це підтверджують і відповіді на відкрите запитання «Хто вплинув на формування Вашої національної самосвідомості?»: родина (31 відповідь), учитель (29), друзі, знайомі (14), школа (5). 15 осіб зазначили, що ніхто не вплинув, і ще стільки само відповіли «я сам». Водночас на питання «Чи пояснювали Вам Ваші батьки в дитинстві, що Ви – українець/росіянин/представник іншої національності, що це означає, чим Ви відрізняєтеся від інших?» 49 опитаних відповіли «не пояснювали», 9 осіб дійшли цього висновку самостійно, а 14 осіб відповіли, що пояснювали, причому четверо уточнили: «пояснювали, що ми радянські люди». На основі цього можна припустити, що національна ідентичність не мала принципового значення в процесі соціалізації респондентів, а актуалізувалася радше за допомогою освітніх інституцій, ніж за допомогою сім'ї.

Серед відповідей на питання «Що вплинуло на формування Вашої національної самосвідомості?» з великим відривом лідирує література (52 відповіді), а 20 осіб навіть указали конкретний твір, серед яких, своєю чергою, 11 осіб назвали «Кобзар» Тараса Шевченка. Ще 11 осіб відповіли, що такими

чинниками стали незалежність України і розпад СРСР. Серед інших відповідей трапляються перемоги (у Другій світовій війні, Руслани на Євробаченні), спорт, історія, українська музика, життя в Україні, все разом та інші.

Своєю батьківщиною опитані вважають Харків (187), Слобожанщину, Харківщину (21), Україну (167), конкретні населені пункти країни (153). Серед відповідей є також Росія (18), Росія й Україна (2), інші варіанти (13). 5 осіб зазначили, що такого населеного пункту немає.

Батьки опитаних у більшості або обоє українці (297 відповідей), або один із батьків українець, другий росіянин (194 відповіді); обоє росіяни – 89 відповідей; інші національності – 51 відповідь.

Як уже сказано, аналізуючи «закриті» питання, респондентам зручніше висловлювати свої емоції російською і/або українською мовою, цими мовами вони планують розмовляти зі своїми дітьми. Серед інших мов в обох випадках із великим відривом лідирує англійська мова: нею «зручно висловлювати свої почуття» (15 відповідей; тут же фігурує суржик – 8 відповідей) і нею «буду розмовляти зі своїми дітьми» (40 відповідей).

Традиції власного народу актуалізуються в опитаних у зв'язку зі святами (265 відповідей); серед них свята взагалі (32), релігійні та язичницькі (народні) свята – Різдво, Великдень, Водохреща, Масниця, Івана Купала, Новий рік (199), День Перемоги (8), День Харкова (3), день народження (2). Крім свят, народні традиції пов'язують із національно кухнею (19 відповідей), фольклором (12), народними ремеслами (10), особливо виділяється «хліб-сіль» (9). 34 респонденти відповіли, що їм близькі всі або багато народних традицій, а 36 – що їм жодні не близькі.

Серед важливих творів мистецтва/літератури свого народу було названо такі: твори Тараса Шевченка (273), зокрема «Кобзар» (105), «Заповіт» (20), «Катерина» (11), «Гайдамаки» (2); Лесі Українки (81), зокрема «Лісова пісня» (12); Івана Котляревського (66), зокрема «Енеїда» (50) і «Наталка Полтавка» (4); Івана Франка (44), зокрема «Каменярі» (4), «Захар Беркут» (3), «Перехресні стежки» (2), вірш «Чого являєшся мені у сні...» (1); Миколи Гоголя (29), зокрема «Тарас Бульба» (14), «Вечори на хуторі біля Диканьки» (6), «Ревізор» (1); Олеса Гончара (26), зокрема «Собор» (22); Олександра Пушкіна (21), зокрема «Евгеній Онегин» (4); Панаса Мирного (20), зокрема «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» (17), «Повія» (1); Льва Толстого (18), зокрема «Война і мир» (12), «Анна Каренина» (1); Михайла Булгакова (16), зокрема «Мастер и Маргарита» (9), «Бег» (1); Іллі Рєпіна

(15), зокрема «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» (8); Олександра Довженка (15), зокрема «Україна в огні» (2), «Зачарована Десна» (3); Федора Достоєвського (12), зокрема «Преступление и наказание» (6), «Бесы» (1); Івана Нечуя-Левицького (12), зокрема «Кайдашева сім'я» (7); Михайла Коцюбинського (11), зокрема «Тіні забутих предків» як кінофільм (5), «Fata morgana» (1); Івана Багряного (11), зокрема «Тигролови» (7), «Сад Гетсиманський» (1); Миколи Хвильового (11), зокрема «Я (Романтика)» (3); Ліни Костенко (10), зокрема «Маруся Чурай» (7); Павла Загребельного (10), зокрема «Роксолана» (7).

Як ми бачимо, більшість творів належать українській культурі, винятки становлять лише Пушкін, Булгаков, Лев Толстой та Достоєвський. Крім того, переважна більшість творів – це красне письменство, крім картини Рєпіна «Запорожці пишуть листа турецькому султанові» та кінофільму «Тіні забутих предків» за однойменною повістю Коцюбинського. Лише 15 опитаних як твори культури назвали архітектурні пам'ятки (Київ, Харків, Санкт-Петербург, Києво-Печерська лавра). Серед відповідей траплялися також пісні (14), церква і музика (4). 44 респонденти заявили, що таких творів багато, а 31 – що таких (важливих) творів немає.

Серед відповідей на питання «Історію якої країни Ви знаєте найкраще?» переважає історія України (421), що пояснюється обов'язковим вивченням цього предмета в середній і вищій школі. Далі йдуть історія України і Росії (47), Росії (28), СРСР (17), Англії (13), Греції і Риму (13). Кількість інших відповідей (США, Франції, Японії, Росії, єврейську, Німеччини, Єгипту, Європи, всесвітню та ін.) не перевищує 10 по кожній позиції. Історію всіх народів знають 25 опитаних, 8 осіб не знають жодної.

На нашу думку, почуття гідності й гордість за свій народ або країну – головні складники як етнонаціональної, так і громадянської ідентичності. Серед ситуацій-символів, які актуалізують ці почуття в респондентів, найчастіше відзначено:

1. Усе, що має відношення до незалежності України (180):
  - прагнення до неї і здобуття її (80);
  - визвольний рух і національно-визвольна боротьба (71);
  - здобуття незалежності 1991 року (29).
2. Перемога у Другій світовій війні (100).
3. Козацтво і Запорізька Січ (88).
4. Особистісні якості (70):
  - витривалість, мужність, живучість українців (32);

- сила духу, воля народу (30);
- патріотизм (8).

Тут привертає увагу не тільки те, що відповіді здебільшого відтворюють зміст і структуру українського етноміфу (незалежність – необхідні для досягнення якості – герої-борці за незалежність), а й те, що гідне місце посідає відповідь «Перемога у Другій світовій війні», яку цей етноміф якщо й охоплює, то вона існує ніби на його периферії (з погляду українського етноміфу, це була не «наша» війна). Щодо національних символів, то з великим відривом перед ведуть офіційні символи держави – герб, прапор, гімн (404 відповідей); далі йдуть національна кухня (сало – 20, борщ – 8, усього 37 відповідей), напої (горілка – 22, пиво – 2); хліб, пшениця, хлібина (25); рослини – калина, верба, барвінок, тополя, береза (77 відповідей, зокрема 61 – калина); рушник, вишиванка, орнамент (45); народна пісня (14); видатні люди (12), серед яких Тарас Шевченко та його твори (7), Богдан Хмельницький (1 відповідь); сучасні символи – Руслана, брати Клички, група «Тартак», студентство, краса дівчат, Конституція і розщеплення атомного ядра (12); козаки, козацтво (11); мова (7). Серед інших національних символів було також названо звичаї, вінок, писанку, оранту, гроші (гривню), кирзові чоботи, Кремль, Київ, дві столиці (Харків і Київ).

Серед географічних символів найчастіше трапляються Дніпро (155), Карпати (136), Київ (77), Крим (70), Харків (33), Львів (20); степ (15), кордон, територія (12). Далі йдуть Москва (9), Говерла (8), Слобожанщина (7), Чорнобиль (7), Хортиця (6), Запоріжжя (6), Санкт-Петербург (6), Одеса (4) та ін.

Серед національних героїв на першому місці Богдан Хмельницький (244) і Тарас Шевченко (165). Часто згадані Михайло Грушевський (47), Іван Мазепа (44), Леся Українка (21), Володимир Великий (19), Ярослав Мудрий (17), Григорій Сковорода (11), Симон Петлюра (10), Іван Франко (9), Леонід Кучма (8), Степан Бандера (7), Петро I (7), Петро Сагайдачний (6) та інші, герої (ветерани) Другої світової війни (8 відповідей).

Поряд з правителями і громадсько-політичними діячами названі також письменники й композитори (Микола Хвильовий, Олександр Довженко, Микола Лисенко, Володимир Винниченко, Василь Стус, Дмитро Павличко, Ліна Костенко та інші); персонажі російської історії/культури (Михайло Кутузов, Олександр Суворов, Катерина II, Володимир Путін, Олександр Пушкін, Степан Разін та інші); видатні особистості радянського часу (Юрій Гагарін, Георгій Жуков, Володимир Ульянов (Ленін), Йосиф Сталін та інші).

Серед сучасних національних героїв лідирують спортсмени: брати Клички (34) та Яна Клочкова (15), а також співачка Руслана (8 відповідей). Імовірно, що під Шевченком могли мати на увазі не лише поета Тараса Григоровича Шевченка, а й футболіста Андрія Шевченка.

На думку опитаних, основними рисами національного характеру є доброта, доброзичливість (100 відповідей), хоробрість, відвага, мужність, сміливість (48), наполегливість, завзятість (46), вільнолюбство (43), відкритість, чуйність (70), гостинність (54), щедрість (35), працелюбність (53 відповіді).

У переліку найчастіше згадуваних рис національного характеру можна виділити три основних блоки: «сильні» особистісні якості (сміливість, завзятість, вільнолюбство), «позитивна» орієнтація на інших (доброзичливість, чуйність, щедрість, гостинність), працелюбність. Хоча різних відповідей на це питання було отримано близько 70, ми не стали збільшувати список, а навели тут лише найчастіше згадувані варіанти. Не дивно, що в поданому списку перераховано винятково позитивні якості, бо йдеться про власний народ, інакше кажучи, про самоопис опитуваних. Однак серед рис національного характеру було вказано й негативні: жадібність (22), пияцтво (19), егоїзм, самолюбство («кожний сам по собі» – 15 відповідей) та ін.

Серед ситуацій, коли респонденти пишаються тим, що є представниками свого народу, виділяються різні перемоги (226 відповідей): передусім перемоги представників України на європейських і світових змаганнях, олімпіадах, міжнародних конкурсах, а також досягнення в галузі науки й культури (частіше персоналізовані) – 198 відповідей; сюди ж можна додати й абстрактнішу відповідь «коли український народ хвалять, поважають» (9 відповідей).

115 опитаних завжди пишаються тим, що є представниками свого народу, 7 осіб пишаються майже завжди і 20 осіб відповіли, що таких ситуацій багато. Не пишаються взагалі або рідко коли 43 респонденти.

На другому місці серед таких ситуацій із великим відставанням фігурує комунікація: «коли перебуваю за кордоном, в іншій країні», «коли Україна цікавить інших», «серед іноземців», «спілкуючись українською мовою», «коли до мене звертаються українською» – 14 відповідей. Далі йдуть свята, зокрема 1 Травня (2 відповіді) і День Незалежності (3 відповіді), – всього 10 відповідей, а також навчання взагалі, враховуючи варіанти «під час читання», «вивчаючи історію свого народу» (8 відповідей).

Переважає більшість опитаних, відповідаючи на запитання про ситуації, які викликають почуття сорому за свій народ, ніколи не соромляться своєї

приналежності до нього (230 опитаних), 8 осіб указали, що з ними це буває рідко, а 20 осіб відповіли, що таких ситуацій багато. Серед них названо корупцію, політичні махінації, дії уряду, Верховної Ради, Президента (38 відповідей); низький рівень життя, бідність, соціально-економічні умови, економічний стан України, борги держави (32); різноманітні невдачі (спортсменів загалом і у футболі зокрема, на міжнародних конкурсах, Чорнобиль, введення військ в Ірак, «коли Україна збивала літаки»), серед яких невдачі на світовому рівні (35); ганебні дії, злочини мого народу (7); відображення цього в новинах, ЗМІ (14); поганій імідж України та відсутність інформації про неї за кордоном (14); ситуації, які стосуються комунікації й культури (націоналізм, расизм, поїздки в Росію, «коли цураються своєї культури і мови», пияцтво) (13 відповідей).

З ворожістю, антипатією через національні мотиви зіштовхувалися 52% опитаних, не зіштовхувалися – 48%. Відчували ворожість або антипатію стосовно себе 17%, не відчували – 83%. Серед ситуацій, у яких це відбувалося, респонденти найчастіше називають поїздки в Росію і на Західну Україну.

Враховуючи, що ідентифікація – процес інтерактивний, обумовлений наявністю Іншого та обов'язковим порівнянням з ним, ми ввели до анкети питання, орієнтовані на опис Росії та Європи як значущих для національно-культурної і насамперед громадської ідентичності Інших. Отже, на першому місці серед політичних символів Росії з великим відривом фігурує Президент Російської Федерації Володимир Путін (159 відповідей). Друге місце посідають державні символи Росії – герб, прапор, гімн (60 відповідей). Далі йдуть сучасні політики та політичні інституції: Володимир Жириновський, ЛДПР (47), Державна Дума (23), Борис Єльцин (18), Борис Березовський (12), Роман Абрамович (7). Політичними символами Росії студенти назвали також Кремль (22) і Москву (7), війну в Чечні (16) і авторитаризм (16), розвиток, стабільність (11) і (високий) рівень життя (7 відповідей). Не забули також політичних діячів минулого: Петро I (12), Володимир Ульянов (Ленін) (6) і Йосиф Сталін (3 відповіді).

Культурні символи Росії представляють здебільшого видатні діячі літератури й мистецтва та їхні твори (138 відповідей). Серед них головні: Олександр Пушкін (43), Михайло Лермонтов (17), Лев Толстой (16), Федір Достоєвський (12). Крім класиків російської літератури, згадано також Аллу Пугачову (9) та Петра Чайковського (6). У другому ешелоні культурних символів Росії опинилися головні архітектурні пам'ятники й міста

(143 відповіді), серед них Кремль (27), Ермітаж (23), Санкт-Петербург (19), Третьяковська галерея (16), Мавзолей (14), Большой театр (13), Красна площа (11). Далі йдуть народні/традиційні символи (39 відповідей): фольклор, пісні (15), матрешка (13), балалайка (6), частушки (5), а також поп-естрада (13 відповідей). Не оминули респонденти водку (20) і березу (7 відповідей).

Географічними символами Росії опитувані назвали величезну територію (74 відповіді) та природно-географічні явища (корисні копалини, тайга, тундра, степ, сніг, холод, нафта, береза – 29 відповідей; міста – 164 відповіді, зокрема Москва (98) і Санкт-Петербург (55)); географічні об'єкти – Сибір (54), Волга (42), Урал (36), Байкал (21), Кавказ (14) та ін.

Особистостями – символами Росії для опитаних студентів є Володимир Путін (195 відповідей), Володимир Жириновський (81), Петро I (42), Борис Єльцин (30), Олександр Пушкін (23), Йосиф Сталін (19), Володимир Ульянов (Ленін) (15), Алла Пугачова (15), Катерина II (14), Роман Абрамович (12 відповідей).

Серед подій-символів лідирує війна в Чечні (41 відповідь), перемога в Другій світовій війні (30) та революція 1917 року (25). Особливо також виділяються події, пов'язані з терактами та іншими трагедіями в Росії (42 відповіді): теракт узагалі (16), «Норд-Ост» (13), «Курськ» (11), Аквапарк (2).

Отже, можна підсумувати, що образ Росії у сприйнятті опитаних пов'язаний передусім із подіями та персонами сучасної епохи: Володимир Путін, війна в Чечні, теракти, Володимир Жириновський. У другому ешелоні символів представлені Борис Єльцин, Петро I та Олександр Пушкін.

Серед головних політичних символів Європи наші респонденти назвали:
– події й інституції, пов'язані з об'єднанням Європи (178 відповідей): Євросоюз (80), грошова одиниця євро (28), ООН (2), НАТО (19), процеси інтеграції, об'єднання, розумного керування (12), Єдиний економічний простір (10), Шенгенська угода (6);

– процеси і явища, які характеризують традиційні європейські цінності (30): зміцнення демократії (6), високий рівень життя, добробут (6), рівноправність, співдружність (5), декларація прав людини, орієнтація на свободу особистості (4), стабільність (3), миролюбність, антивоєнна політика (3), рівноправність чоловіка й жінки (2);

– окремі персони (Королева Великої Британії, Маргарет Тетчер, Адольф Гітлер, Герхардт Шредер, Папа Римський, Беніто Муссоліні, Романо Проді, Жак Ширак, Вінстон Черчилль та інші) – 33 відповіді.

Траплялися й негативні асоціації (жадібність, ворожість) – 8 відповідей.

Серед культурних символів Європи найчастіше зафіксовані Ейфелева вежа (25 відповідей), Євробачення (24), Лувр (23), Собор Паризької Богоматері (17), Колізей (15), Біг-Бен (11), і в цьому самому розділі – високий рівень життя, добробуту, духовної та матеріальної культури (11 відповідей).

Цікаво, що навіть у наведеному списку з шістьох «лідерів» три об'єкти стосуються Франції. Те саме спостерігаємо і при визначенні географічних символів Європи: тут на першому місці з великим відривом від решти фігурує Париж (50 відповідей), згадані також Франція, річка Сена (по 8 відповідей) та Ейфелева вежа (4 відповіді). По 26 відповідей отримали Середземне море й Альпи, далі йдуть європейські столиці: Лондон (24 відповіді), Рим (19) і Берлін (12).

Як уже сказано, цілком припустимо, що відповіді респондентів на запропоновані питання стосуються не лише і не стільки їхнього власного усвідомлення цих питань, скільки відтворення того, що можна назвати етноміфом, або дискурсом про етнічність узагалі й про власну етнічність зокрема, дискурсом, котрий передбачає якийсь образ і спосіб бачення етнічної приналежності взагалі та власного етносу зокрема. Цей дискурс, на наш погляд, відштовхується від уявлень, які можна сформулювати у вигляді таких суджень: соціальний простір, крім іншого, можна описувати й через «етнічний вимір», тобто представляти його як етнічнодиференційований; це має сенс, бо етнічні групи існують (як саме трактується етнічність – дещо інше питання), отже, чимось відрізняються одна від одної; приналежність до певної етнічної групи якоюсь мірою повинна бути важливою для людини (чому і якою мірою – знову інше питання), а тому треба знати історію свого народу і боронити свою самобутність (боротися за свободу, незалежність тощо); якраз усталені уявлення про власну й інші етнічні групи формують етноміф, який у цьому значенні близький до розуміння етностереотипу.

Дискурс про етнічність, як впливає з результатів дослідження, актуалізується самою тематикою поставлених запитань (наприклад, про власну ідентичність замислюються, «...коли запитують, якої ти національності»), що, на наш погляд, було добре помітно в дослідженні. Актуалізований дискурс про етнічність спонукає, крім іншого, до відтворення того, що зазвичай виділяють як складник образу власної етнічної групи, її характеристик і особливо цінностей, того, що ми назвали етноміфом. За ре-

зультатами дослідження цілком можливо виділити деякі риси українського етноміфу (крім суджень, які його актуалізують, – вони теж у певному сенсі є його складником).

З позицій етноміфу, головна цінність будь-якої етнічної групи – її самоствердження, тому й виникає можливість говорити про важливі з цього погляду події. У нашому випадку це постійна, героїчна, заснована на силі духу, сміливості, самовідданості тощо (а на чому ж ще?) боротьба за незалежність і як вінець цієї боротьби – здобуття її. Звідси стрижнева подія – проголошення незалежності України, яку символізують (нарешті!) здобуті державні символи. Цю подію треба більше за інші шанувати й святкувати. У цій боротьбі є свої герої – в даному разі Тарас Шевченко і Богдан Хмельницький, котрих теж треба шанувати, знати й любити їхню справу (у випадку Шевченка – знати й любити його твори). Своєрідним же образом, метафорою, субституттом, заміником «вільнолюбного» (а якого ж ще?) народу виступають герої, яких міфологізують, – козаки, тому на особливу повагу заслуговує все, що з ними пов'язане (гетьмани, географічні символи (Дніпро), військові події тощо). У такому контексті військові події, не пов'язані з козаками, хай якими важливими й шанованими вони були (наприклад, перемога у Великій Вітчизняній війні), відходять на другий план. До етноміфу звичайно належать і традиційні та релігійні свята (Різдво, Великдень, Водохреща, Масниця, Івана Купала, Новий рік). Якщо в сучасному урбанізованому світі дотримання народних звичаїв і традицій не надто актуальне, якщо й узагалі можливе, то одним із небагатьох, коли не єдиним, засобом прилучення до них є саме свята. Додамо також, що в етноміфі повинні бути й антигерої, вороги, які заважали і заважають реалізації (справедливих!) цілей народу. Попри те, що націоналістична пропаганда такими ворогами часто називає Росію і Радянський Союз, наші респонденти (тут цілком імовірний вплив чинника Прикордоння) зовсім не поспішають їх демонізувати.

Уявлення про власну етнічну групу, за відповідями респондентів, прищеплюються передусім у процесі виховання, причому у школі більше, ніж у сім'ї. У цьому сенсі, з позиції національних ідеологів, інститути освіти вельми непогано виконують свою функцію. Головна ж складність, із якою ми зіткнулися, аналізуючи всі ці дані, і яка спровокувала міркування про етноміф, – чи отримані результати є самостійними думками респондентів, чи вони лише відтворюють те, що заведено відповідати на подібні питання. На користь останнього свідчать, зокрема, такі факти: майже кожний

четвертий зазначив, що запропоновані запитання «Давно відомі та встигли набриднути»; ще майже 10% вагалися, оцінюючи запитання; серед «відкритих» відповідей трапляються такі характеристики запитань, як «тупі», «націоналістичні», «фашистські», «провокаційні», «одноманітні» тощо і лише одне втішне зауваження на весь масив – «цікаві». Можливо, ці зауваження так само свідчать про специфіку Прикордоння, але однозначної відповіді на це питання у нас (поки що?) немає.

Узагальнюючи отримані результати, можна говорити про такі попередні висновки нашого дослідження. Насамперед у жителів Прикордоння, на наш погляд, практично відсутня негативна ідентичність у вигляді консолідації етнонаціонального «МИ» на основі тотальної опозиції негативно значущим етнонаціональним «ВОНИ». Далі, як гадаємо, для жителів Прикордоння мова не відіграє виняткову роль у процесі етно-національної ідентифікації, вона не є засобом етнодиференціації і не виступає інструментом так званого «етнічного підприємництва» в конструюванні маркерів-відмінностей. І, нарешті, підтвердилася наша гіпотеза про перевагу бікультурної орієнтації жителя Прикордоння, яка являє собою набір взаємопов'язаних думок, почуттів і репертуарів поведінки, котрі відрізняються і від домінантної культури, і від жорстокої, етнічно обумовленої ідентичності. Для жителя Прикордоння етнічна приналежність, мова й релігія, територія і держава є засобом вибудовування спільного простору розуміння, а не засобом акцентування відмінностей.

¹ Проект виконується на кафедрі українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна з ініціативи і за підтримки Східного інституту українознавства імені Ковальських.

² Вовк С. О. Становлення та розвиток міжрегіонального співробітництва прикордонних областей України і Російської Федерації (наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст.). – Х.: ХНУ, 2005; Ray Taras, Olga Filipova and Nelly Pobeda. Ukraine's Transnationals, Far-Away Locals and Xenophobes: The Perspectives for Europeaness // *Europe-Asia Studies*. – Vol. 56. – No 6 (September 2004). – P. 835–857; Філіпова О. Політика ідентичності і фактори консолідації українського суспільства: ситуація Прикордонного регіону // *Українсько-Російське Порубіжжя: формування соціального та культурного простору в історії та сучасній політиці*. – К.: Стілос, 2003. – С. 49–58; Tatiana Zhurzhenko. Cross-border cooperation and transformation of regional identities in the Ukrainian-Russian borderlands: towards a Euroregion «Slobozhanshchyna»? Part 1 // *Nationalities Papers*. – 2004. – No 1. – P. 207–232; Part 2 // *Nationalities Papers*. – 2004. – No 2. – P. 497–514.

³ Див.: Панарин С. Русскоязычные у внешних границ России: вызовы и ответы (на примере Казахстана) // Диаспоры. – 2000. – № 2/3.

⁴ Тут ми орієнтувалися на дуже популярний у соціології і психології тест Куна-Макпартленда (описаний, наприклад, у: Васильев Ю. А. Особенности смысловой сферы личности при нарушении социальной регуляции поведения // Психологический журнал. – 1997. – Т. 18. – № 2; оригінальне джерело: Manford H. Kuhn, Thomas S. McPartland. An Empirical Investigation of Self-Attitudes // American Sociological Review. – 1954. – Vol. 19. – No 1. – P. 68–76). Див. використання цього методу в інших дослідженнях: Дробижева Л. Российская, этническая и республиканская идентичность: конкуренция или совместимость // Центр и региональные идентичности в России / Под ред. В. Гельмана и Т. Хопфа. – СПб., М.: Изд-во Европейского ун-та в Санкт-Петербурге, «Летний сад», 2003. – С. 47–77; а також посилання 5.

⁵ Формулюючи цю групу питань, ми спиралися на результати дослідження, проведеного 2000 року в Ярославській області. Див.: Смирнова А. Г. Формирование национальной идентичности в России: легко ли быть русскими? // Философский век: Альманах. – Вып. 16: Европейская идентичность и российская ментальность / Отв. редакторы Т. В. Артемьева, М. И. Микешин. – СПб.: Санкт-Петербургский Центр истории идей, 2001. – С. 201–216.

⁶ Див., наприклад: Подвижность структуры. Современные процессы социальной мобильности / С. А. Макеев, И. М. Прибыткова, Е. В. Симончук и др. – К.: Институт социологии НАН Украины, 1999. – 204 с.; Попова И. М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают. – К.: Институт социологии НАН Украины, 2000. – 219 с.; та ін.

⁷ Пор., наприклад, із результатами досліджень, опублікованими в: Хайруллина Н. Г. Грани этнической идентификации // Социологические исследования. – 2002. – № 5; Карыбаева М. Этническая идентичность в условиях социальных трансформаций // Этнический мир. – 1998. – № 2.